

دانشگاه باقر العلوم علیهم السلام

دانشکده علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته:

دانش اجتماعی مسلمین

عنوان پایان نامه:

بررسی جامعه شناختی تطورات فقه حکومتی شیعه از

مشروطه تا انقلاب اسلامی

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر نصرالله آقاجانی

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر شمس الله مریجی

نگارش:

علیرضا استادیان خانی

بهمن ۱۳۹۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم علیهم السلام

دانشکده علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته:

دانش اجتماعی مسلمین

عنوان پایان نامه:

بررسی جامعه شناختی تطورات فقه حکومتی شیعه از مشروطه تا انقلاب اسلامی

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر نصرالله آقاجانی

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر شمس الله مریجی

نگارش:

علیرضا استادیان خانی

بهمن ۱۳۹۴

تقدیم به:

پدر و مادرم که از عمرشان بخشیدند

و

همسرم که همکاریش را رفیق راهم کرد

و

دختران عزیزتر از جانم که امید بخشم هستند

و

آنانکه مرا در تربیتشان یار و همراهند.

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس خدای را که توفیق تحصیل در مکتب اهل بیت علیهم السلام را به من عطا کرد و در زمانه ای که یگانه حکومت شیعی پرچم دار عدالت در جهان است توفیق نوشتن این تحقیق به من ارزانی شد. و با سپاس و قدردانی فراوان از استاد محترم حجت الاسلام و المسلمین دکتر نصرالله آقاجانی که با بذل محبت و راهنمایی های دلسوزانه خویش راهنمایی من را در این پایان نامه بر عهده گرفتند و استاد معزز حجت الاسلام و المسلمین شمس الله مریجی که به حق با ارائه مشاوره های راهگشا، بنده را یاری کردند. اجر کم عندالله

چکیده

فقه حکومتی در سده اخیر تطوراتی را به خود دیده است که بدون شک نمی توان نقش عوامل اجتماعی را در کنار عوامل معرفتی در آن نادیده گرفت. جامعه شناسی فقه حکومتی در صدد است تا تحولات این دانش را با رویکرد جامعه شناسی علم و معرفت بررسی کند و سهم نهادها و کنشگران اجتماعی در این عرصه را روشن سازد. این مساله که در سده اخیر، فقه با عطف نظر به حکومت اسلامی و سیاست دینی چگونه با موضوعات روز و مسائل مبتلابه اجتماعی برخورد کرده است و چه عواملی به ارتباط بیشتر فقه با حوزه مسائل عمومی کمک کرده است مساله این رساله است.

پایان نامه "بررسی جامعه شناختی تطورات فقه حکومتی شیعه از مشروطه تا انقلاب اسلامی" اثبات می کند که دانش فقه نیز همچون سایر علوم از شرایط اجتماعی متأثر می شود و مسائلی همچون عوامل درونی و بیرونی به رشد یا رکود آن دامن می زند اما شرایط اجتماعی تمام العله محسوب نمی شود.

از نتایج مهم این پایان نامه فهم تطورات فقه حکومتی در سده اخیر، عوامل موثر در رشد و آسیب های فقه حکومتی در دوران معاصر است و اینکه رسیدن به افق فقه حکومتی نیازمند تدقیق مبانی، مدون شدن اصول، توسعه موضوعات، کیفیت بخشی محتوا در راستای شکل گرفتن و تثبیت پارادیم فقه حکومتی است.

این تحقیق به شیوه کتابخانه ای و با روش توصیفی، تبیینی پس از اثبات اینکه تطورات فقه حکومتی در سده اخیر به خصوص در عصر انقلاب اسلامی بسیار چشمگیر بوده به شرح دلایل و موانع پیش روی آن پرداخته است.

این تحقیق به شیوه کتابخانه ای و با روش توصیفی، تبیینی تطورات فقه حکومتی در سده اخیر به خصوص در عصر انقلاب اسلامی را بررسی و اثبات و به شرح دلایل و موانع رشد پیش روی فقه حکومتی پرداخته است.

کلمات کلیدی: جامعه شناسی، فقه حکومتی، شیعه، تطورات، مشروطه، انقلاب اسلامی

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
بیان مساله.....	۴
اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۶
اهداف تحقیق.....	۷
پیشینه تحقیق.....	۷
پرسش های تحقیق.....	۸
پرسش اصلی.....	۸
پرسش های فرعی.....	۸
روش پژوهش.....	۸
روش گردآوری اطلاعات و داده ها.....	۸
سازماندهی پژوهش.....	۹
فصل اول: مفاهیم و چهارچوب نظری.....	۱۰
بخش اول: مفاهیم.....	۱۰
۱-۱) جامعه شناسی.....	۱۰
۱-۱-۱) جامعه شناسی علم.....	۱۱
۱-۱-۲) جامعه شناسی معرفت.....	۱۱
۱-۱-۳) جامعه شناسی علم فقه.....	۱۲
۱-۲) فقه.....	۱۳
۱-۲-۱) فقه شیعی.....	۱۵
۱-۲-۲) فقه حکومتی.....	۱۵
۱-۳) تطورات.....	۲۰
۱-۴) درون نهاد و برون نهاد علم.....	۲۲
چهارچوب نظری بحث.....	۲۳
الف) علم از منظر دین.....	۲۳
ب) نظریه های جامعه شناسی معرفت.....	۲۵
ج) نظریه های جامعه شناسی علم.....	۳۱

۳۳	د) نظریه برگزیده.....
۴۰	فصل دوم: پیشینه‌شناسی تطورات فقه حکومتی شیعه.....
۴۰	مقدمه.....
۴۲	بخش اول: تطورات فقه حکومتی در طول تاریخ فقه شیعه.....
۴۲	الف) گزارشی کلی از روند تطورات فقه حکومتی در طول تاریخ فقه شیعه.....
۴۳	۱) عصر تشریح و حضور معصومین (علیه السلام) از بعث پیامبر (صلی الله علیه و آله) تا ائمه اطهار (علیهم السلام).....
۴۶	۲) عصر اجتهاد و گسترش فقه خصوصی.....
۴۸	۳) عصر اعتلا و پایداری (عصر صفوی).....
۵۰	۴) عصر رکود (انشعاب فقه و پیدایش اخباری گری).....
۵۲	۵) عصر بازسازی و هویت یابی.....
۵۹	۶) عصر شکوفایی و گسترش فقه حکومتی.....
۶۲	ب) دلایل جامعه‌شناختی عدم رشد و تکوین فقه حکومتی در اعصار گذشته.....
۶۲	مقدمه.....
۶۳	۱) عوامل درونی نهاد علم.....
۶۳	۱.۱) عوامل معرفتی.....
۶۳	۱.۱.۱) اصل تقیه برای حفظ اصل اسلام.....
۶۷	۱.۱.۲) موضوعیت نداشتن مسائل حکومتی.....
۶۸	۲) عوامل بیرون از نهاد علم.....
۶۸	۲.۱) سیاسی.....
۶۸	۲.۱.۱) معطوف بودن حکومت‌ها به حفظ و برتری قوای نظامی و حداکثر تفوق سیاسی.....
۶۹	۲.۱.۲) نقشه‌های استعماری و خوی استکباری دشمنان.....
۷۰	۲.۱.۳) عدم تحقق و تثبیت حکومت شیعی.....
۷۲	۲.۲) اجتماعی.....
۷۲	۲.۲.۱) متراکم نبودن جوامع و بافت اجتماعی گسسته.....
۷۳	۲.۳) فرهنگی.....
۷۳	۲.۳.۱) روند تکاملی شکل‌گیری عقلانیت اجتماعی.....
۷۴	۲.۴) تاریخی.....

۷۴	۲.۴.۱) روال تاریخی نادرست جدایی رهبران سیاسی مسلمانان از رهبری دینی.....
۷۶	بخش دوم: پیشینه فقه حکومتی در سده اخیر.....
۷۶	مقدمه.....
۷۷	الف) تطورات فقه حکومتی در دوران مشروطه: چیستی، چگونگی و موانع توسعه.....
۷۸	۱) نزدیک تر شدن فقه به حوزه مسائل اجتماعی.....
۸۰	۲) مهجور شدن نظریه نامشروع بودن حکومت.....
۸۱	۳) ورود عناوین و موضوعات جدید به فقه.....
۸۵	۴) توجه به اصل کارآمدی و تقویت واقع گرایی در نظریه های فقهی.....
۸۷	۵) آغاز مبارزه علمی فقه با قانون طبیعی و غربی:.....
۸۸	ب) عوامل تطور فقه حکومتی.....
۸۹	۱) عوامل درون نهادی.....
۸۹	۱-۱) بسط اندیشه های اجتماعی فقیهان.....
۹۱	۱-۲) تمایل فقیهان به تدوین نظام های فقهی اجتماعی.....
۹۳	۲) عوامل برون نهادی.....
۹۳	۲-۱) اجتماعی.....
۹۳	۱-۱-۲) فقه حکومتی دغدغه ای سامان یافته بر اثر تغییر بستر اجتماعی، اقتصادی زیست بوم ایران.....
۹۳	۲-۱-۲) تثبیت و ارتقای موقعیت اجتماعی فقیهان.....
۹۵	۲.۲) سیاسی.....
۹۵	۲.۲.۱) نیاز به یک نسخه استراتژیک در مقابله با استعمار.....
۹۸	۲.۲.۲) واکنشی در مقابله با استبداد.....
۹۹	۲.۳) فرهنگی.....
۹۹	۲.۳.۱) فقه حکومتی ضرورتی برخاسته از مواجهه هوشمندانه مسلمین با مدرنیته.....
۱۰۱	فصل سوم: تطورات فقه حکومتی در عصر انقلاب اسلامی.....
۱۰۱	مقدمه:.....
۱۰۳	۱- تطورات در عرصه علم.....
۱۰۵	۱) توسعه اختیارات حکومتی ولایت فقیه.....
۱۰۹	۲) استفاده حداکثری از مصلحت.....

- ۳) توجه به زمان و مکان..... ۱۱۱
- ۴) توجه به موضوع شناسی..... ۱۱۴
- ۲) تطورات سازمان علم..... ۱۱۶
- ۲-۱) توسعه آموزش..... ۱۱۶
- ۲-۲) توسعه پژوهش..... ۱۲۳
- ۲-۳) توسعه فقه در ساحت رسانه..... ۱۳۳
- ۲-۴) توسعه در فقه از حیث قانونی و اجرایی شدن..... ۱۳۳
- عوامل توسعه دهنده فقه حکومتی در عصر انقلاب اسلامی:..... ۱۴۱
- ۱) عوامل درون نهادی..... ۱۴۱
- ۱-۱) معرفتی..... ۱۴۱
- ۱-۱-۱) تثبیت و تفوق علمی نظریه ولایت فقیه به عنوان مبنای تئوری پردازی..... ۱۴۱
- ۱-۱-۲) نظام اسلامی به مثابه مسأله مستحدثه فقیهان..... ۱۴۶
- ۱-۲) غیر معرفتی..... ۱۴۸
- ۱-۲-۱) ظهور اساطین بزرگ حوزوی همچون امام خمینی رحمته الله علیه، شهید صدر، علامه طباطبایی..... ۱۴۸
- ۱-۲-۲) ارتقای نهاد روحانیت..... ۱۵۵
- ۱-۲-۳) ایجاد نهادها و ساختارهای متناسب..... ۱۵۷
- ۲) عوامل برون نهادی..... ۱۵۸
- ۲-۱) اجتماعی..... ۱۵۸
- ۲-۱-۱) افزایش مطالبه اجتماعی از حوزه علمیه و فقه حکومتی..... ۱۵۸
- ۲-۲) فرهنگی..... ۱۶۱
- ۲-۲-۱) دغدغه حفظ هویت در تقابل با تهاجم فرهنگی غربی..... ۱۶۱
- ۲-۲-۲) تغییر ارزش های اجتماعی حاکم بر فضای علمی..... ۱۶۳
- ۲-۳) سیاسی..... ۱۶۴
- ۲-۴) اقتصادی..... ۱۶۶
- ۲-۵) بین المللی..... ۱۶۷
- ۲-۵-۱) ایجاد ظرفیت تعاملی با جهان..... ۱۶۷
- ۲-۶) ارتباطی..... ۱۶۹

۱۶۹.....	۶-۲) توسعه شبکه های ارتباطی و مخابراتی و در نتیجه افزایش همکاری های بین المللی.....
۱۷۰.....	فصل چهارم: آسیب شناسی فقه حکومتی در دوران معاصر.....
۱۷۰.....	مقدمه.....
۱۷۴.....	بخش اول: آسیب های درون نهاد علم.....
۱۷۴.....	۱-۱) معرفی.....
۱۷۴.....	الف) مبانی و اصول حاکم.....
۱۷۴.....	۱) تعریف نادرست فقاقت و تعریف نشدن قلمرو فقه.....
۱۷۷.....	۲- منقح نشدن فلسفه فقه حکومتی.....
۱۷۹.....	۳- نگرش فردی و غیر حکومتی به فقه.....
۱۸۱.....	ب) روش.....
۱۸۱.....	۱) منقح نشدن اصول فقه حکومتی.....
۱۸۳.....	۲) مهجوریت قرآن و حدیث.....
۱۸۴.....	۳) بهره نگرتن از عقل در تعیین احکام اجتماعی.....
۱۸۴.....	۴) عدم تعریف صحیح مصلحت و به کارگیری آن.....
۱۸۶.....	۵) عدم لحاظ زمان و مکان.....
۱۸۶.....	۶) فقدان یا کم رنگ بودن فقه مقارنه حکومتی یا فقه تطبیقی.....
۱۸۹.....	ج) موضوع.....
۱۹۲.....	د) محتوی.....
۱۹۳.....	الف) ورود غیر تخصصی و ناهمگون و غیر همبسته.....
۱۹۴.....	ب) پژوهش های تبلیغی.....
۱۹۵.....	ج) پرداختن بیش از حد به مباحث نظری و دور شدن از مباحث کاربردی و راهبردی.....
۱۹۶.....	د) عدم توجه کافی به قابلیت های حکم حکومتی.....
۱۹۷.....	۲-۱) غیر معرفتی.....
۱۹۷.....	۱-۲-۱) موانع فکری و فرهنگی.....
۱۹۷.....	۱-۲-۱-۱) فقدان جامعیت علمی و زمان آگاهی.....
۲۰۱.....	۱-۲-۱-۲) قفل شدگی تاریخی.....
۲۰۷.....	۱-۲-۱-۳) تحجر گرایی.....

- ۲۰۸.....۱-۲-۱-۴) رسوخ اندیشه اخباری گری در لایه های مختلف حوزویان.....
- ۲۰۹.....۱-۲-۱-۵) نفوذ جریانات فکری غرب و هژمونی اندیشه مدرن.....
- ۲۱۰.....۱-۲-۱-۶) رسوب اندیشه های ضد اجتماعی یا غیر اجتماعی متأثر از برداشت نادرست از مفاهیم دینی.....
- ۲۱۱.....۱-۲-۲) موانع آموزشی و پژوهشی.....
- ۲۱۱.....۱-۲-۲-۱) کم توجهی به مباحث سیاسی و اجتماعی اسلام در مراکز آموزشی و پژوهشی جهان اسلام از جمله حوزه های علمیه
- ۲۱۱.....۱-۲-۲-۲) شایع نشدن مطالعات درجه دوم و علوم مضاف در سازمان های متکفل علم دینی.....
- ۲۱۲.....۱-۲-۲-۳) عدم ورود جدی اساطین و بزرگان حوزه علمیه به بحث فقه حکومتی و مسائل اجتماعی فقه.....
- ۲۱۲.....۱-۲-۲-۴) مشکلات ساختاری نهادهای متکفل پرورش فقیهان.....
- ۲۱۳.....۱-۲-۲-۵) کمبود نیروی انسانی کارآمد.....
- بخش دوم: آسیب های برون نهاد علم.....
- ۲۱۳.....۲-۱) فقدان نگاه کاربردی دست اندرکاران به دین و فقه.....
- ۲۱۵.....۲-۲) فقدان نظام ارجاع سوالات و پرسش های فقهی ادارات.....
- ۲۱۶.....۲-۳) سهم کم رنگ حوزه های علمیه در ابعاد کلان اجتماعی و فرهنگی.....
- ۲۱۶.....۲-۴) ورود غیر تخصصی و آفت زای مراکز و موسسات بیرونی به دائره تحقیقات حوزوی.....
- ۲۱۸.....نتایج و پیشنهادها.....
- ۲۲۲.....منابع.....

مقدمه

سپاس خداوندی که انسان را بر موجودات عالم به گوهر عقل برتری داد^۱ و با نشان دادن مسیر حق و باطل، مسیر تکاملش را به اختیار گره زد.^۲ انسان این خلیفه الهی در زندگی خود همواره این داعیه را داشته است تا بر اساس خرد و آموزه ها عمل نماید و در انتخابهایش بر اساس ملاک ها تصمیم بگیرد و این رو متدینین از هر امت در این مسیر از دو حجت درونی و بیرونی مدد گرفته اند. شریعت اسلامی بر اساس تحقق فرهنگ عبودیت و بر مبنای تکامل اخلاق^۳، توسط حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله به مردم ابلاغ شد و مردم جزیره العرب که از آب های آلوده می نوشیدند و غذای سخت می خوردند و دختران را زنده به گور می کردند^۴، به برکت اسلام در کانون رشد و توسعه قرار گرفتند و مهد تمدن و فرهنگ شدند.

بر اساس عقاید حق شیعه، مسیر هدایت انسان ها توسط برگزیده ای از جانب حق متعال، پس از نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله خاتمه نیافت و به مثابه حدیث " اگر زمین از حجت خداوند خالی باشد هر آینه زمین اهلش را فرو می خورد"^۵ انسان ها همواره امامی دارند حال ممکن است امامی باشد و مردم در

۱. الامام الصادق علیه السلام «و قد سأله عبد الله بن سنان: الملائكة افضل أم بنو آدم؟ قال امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليه السلام: أن الله عزوجل ركب في الملائكة عقلاً بلا شهوة و ركب في البهائم شهوة بلا عقل و ركب في بني آدم كليهما، فمن غلب عقله شهوته فهو خير من الملائكة و من غلبت شهوته عقله فهو شر من البهائم. (محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، انتشارات دارالحدیث، چاپ اول. ۱۳۷۷، ج اول، ص ۴۲۶، ح ۱۵۵۳).

۲. انا هدیته السبیل اما شاکرا واما کفورا (سوره انسان، آیه ۳)

۳. کنز العمال، حدیث ۵۲۱۷۵ (جلد ۳، صفحه ۱۶)

۴. ان الله بعث محمداً نذيراً للعالمین و امیناً علی التنزیل و انتم معشر العرب علی شر دین و فی شر دار منیخون بین حجاره خشن و حیات صم، تشربون الکدر و تأکلون الحشب و تسفکون دماءکم و تقطعون ارحامکم؛ و الاصنام فیکم منصوبه و الاثام بکم معصوبه « نهج البلاغه خ ۲۶.

۵. (لولا الحجّة لساخت الارض بأهلها) محمد کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۳۳۴، ط اسلامی، (۱۳۸۱)

پشت پرده ظلم و غفلت و تباهی باشند و یا اینکه مردم مشتاق و واله بوده و امام در پس پرده غیبت باشد.

شیعه قائل است مسیر بیان احکام و هدایت تشریحی امت اسلام توسط ائمه طاهرين عليهم السلام که از جانب خداوند، وصی بر حق رسول اکرم صلى الله عليه وآله بودند، ادامه پیدا کرد و ایشان عليهم السلام لایه های مختلف معارف اسلامی شامل اخلاق، احکام و عقاید را برای امت اسلام تبیین کردند. سپس در زمان غیبت، وظیفه سرپرستی امت با عالمانی است که مصداق "و اما الحوادث الواقعة فارجعوا فيها إلى رواة حديثنا فانهم حجتي عليكم و انا حجة الله عليهم" ^۱ باشند و مردم وظیفه دارند در هر دوره ای از مجتهد اعلم زمان آگاه تقلید کنند.

سیستم اجتهاد که از سوی ائمه معصومین عليهم السلام در زمام حیاتشان تجویز شد ^۲، رفته رفته با توجه به دور شدن از زمان ائمه معصومین عليهم السلام، متعدد شدن مسائل مکلفین، نبوغ متعلمین جدید و مجتهدین نوین، طبع رو به پیشرفت علم، عمیق تر شد و مکانیسم اجتهاد که روزی تنها تسلط بر روایات و ذوق سلیم آبدیده شده در مکتب اهل بیت عليهم السلام را برای استنباط نیاز داشت به علوم آلی همچون درایه، رجال، اصول، فقه القرآن و... مجهز شد.

دانش فقه در ادوار گوناگون تاریخی با توجه به سهمی که از امکانات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی داشت به رشد و توسعه خود ادامه داد تا اینکه در سده اخیر با معادلات کلان سیاسی جامعه گره خورد و به صورت طبیعی دامنه بحثش گسترده تر و از سوی دیگر منتقدانش نیز افزون تر شد و از این رو فقیهان برای دفع شبهات به مباحث کلامی، فلسفه فقه و جامعه شناسی فقه نیز تمایل پیدا کردند.

فقه حکومتی دغدغه ای است که متفکرین اسلامی را در قرن اخیر به گونه ای محسوس درگیر خود کرده است و در واقع می توان روند پرفراز و نشیب فقه حکومتی را کارنامه ای از کنش های

۱. صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۵۱۶، حدیث ۴۴

۲. از باب نمونه بنگرید:

الف: ابن ادریس "از هشام بن سالم" نقل می کند که امام صادق عليه السلام فرمود:

"انما علينا ان نلقى اليكم الاصول و عليكم ان تفرعوا؛ بر ما است که اصول احکام را بیان کنیم و بر شما است که فروع را از آن ها استنباط نمایید، و این اصول را بر فروع تطبیق دهید." (وسائل الشیعه جلد ۱۸ : صفحه ۴۱)

ب: امام باقر عليه السلام به "ابان بن تغلب" فرمود: "اجلس فی مسجد المدینة و افت الناس فانی احب ان یری فی شیعی مثلک؛ در مجلس مدینه بنشین و فتوا بده، به درستی که دوست دارم مانند تو در بین شیعیانم دیده شود." (حر عاملی، وسائل الشیعه جلد ۱۹ : صفحه ۳۱۷)

مجتهدین عصر جدید نسبت به پرسش های نوین بشری عنوان کرد. پرسش های که ریشه در نوشوندگی جامعه و پشرفت و توسعه امکانات مادی زندگی بشری دارد.

متفکرین اسلامی با تمامی تفاوت های دید و تکثر دیدگاه ها تلاش کرده اند تا برای فقه در زمان کنونی، وضعیتی را مشخص سازند و میدان عمل فقاقت را معین سازند و در مورد دامنه تاثیر فقه در زمان جدید اظهار نظر کنند.^۱

فقه شیعه اما در مقطع تاریخی سه دهه اخیر با پدیده ای به نام انقلاب گره خورد و نظامی سیاسی ای بر جغرافیای فلات سرزمینی ایران حاکم شد که مذهب رسمی خود را شیعه جعفری عنوان داشته و در اصلی ترین قانون خویش یعنی قانون اساسی مقرر داشت که: "کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر اینها باید بر اساس موازین اسلامی باشد. این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص این امر بر عهده فقهای شورای نگهبان است."^۲

فقه شیعه در این دوران تاریخی به دلیل بسط ید حاکم شرع، با دامنه ای وسیعی از موضوعات روبرو شد که پاسخ مناسب و درخور می طلبد و از این رو دانش فقه با دانش های متعددی از جمله شاخه های گوناگون علوم انسانی درگیر شد و از سوی دیگر به دلیل نقش عمیق و تاثیرگذارش در ساختارها و مکانیسم های اجتماعی و رفتارهای توده مردم مورد مطالعه برون رشته ای نیز قرار گرفت. این پایان نامه در صدد است تا فقه حکومتی را با نگاه جامعه شناختی به روندی که فقه شیعه در سده اخیر طی کرده، در سه مقطع قبل از مشروطه، دوران مشروطه و انقلاب اسلامی بررسی کند.

باید اعتراف کنم زمانی که موضوع "جامعه شناسی تطورات فقه حکومتی در سده اخیر" را انتخاب کردم، تصورم این بود که پیرامون این موضوع، منابع کمی داریم، البته این بحث درست بود زیرا عناوین مستقلی در این باره کمتر یافت می شد اما بعد از گذشت زمان و تمرکز بر روی موضوع

۱. اگرچه بسیاری از فقیهان در سده اخیر، مباحث مستقلی پیرامون سنت و مدرنیته و یا حکومت و سیاست ننوشته اند اما می توان از جمع بندی تک گزاره های فتوایی و نظرات درسی، به منظومه فکری آنان راه یافت. طبیعی است در منظومه فکری مرجع تقلیدی که وسائل صوتی و تصویری حرام باشد و تخریب مسجد تحت هیچ عنوانی مصلحت نداشته باشد و مالیات ظلم تلقی شده و منابع رو زمینی و رو زمینی به سبب تحجیر و احیاء به ملک شخصی درآید و حقوق معنوی مورد شناسایی قرار نگیرد، دنیای جدید محلی از اعراب در منظومه فکری وی ندارد.

۲. اصل چهارم قانون اساسی

فقه حکومتی و در نظر گرفتن این محور در مراجعه به کتب فقهی، کتابخانه ها، پایگاه اطلاعاتی و مجلات علمی متوجه شدم که این موضوع تا چه اندازه جای کار دارد.

برای نوشتن این پایان نامه علاوه بر مراجعه های فراوان به کتب و آثار علمی فقیهان، بیش از سیصد مصاحبه علمی و تخصصی و مقاله علمی و پژوهشی از فضلا و اساتید حوزه علمیه و محققان علوم اسلامی و انسانی و بیش از سی نشست نقد و بررسی، مطالعه و آنالیز شده است.

بدون شک بخشی از جامعه شناسی تطورات فقه حکومتی نیازمند تبارشناسی، مکتب شناسی، تاریخ علم، تاریخ فقه، تاریخ زندگانی علما، سیره شناسی، علوم سیاسی و... است و شاید این پایان نامه آغازنامه ای شود تا در آینده، هر کدام به فراخور بحث به انبساط لازم دست پیدا کند تا چه مقبول افتد و چه توفیق رفیق راه گردد انشا الله.

بیان مساله

فقه حکومتی یکی از مراحل تکاملی فقه اسلامی است که دغدغه دارد تا مسائل حوزه حاکمیت اسلامی را تبیین کند و از منظر کلان اجتماعی موضوعات فقهی را بررسی کند و موضوعات عام زندگی بشری را در درون ساختار نظامند سیاسی اسلامی پاسخ دهد. فقه حکومتی نگاهی اجتماعی به ساحت فقه است و در صدد است تا فقه را در قالب کلان و نه تنها در حوزه فردی و جزئی پیگیری کند. فقه حکومتی معتقد به توانمندی فقه اسلامی در اداره جامعه است و تنها راه تحقق شریعت در حوزه فردی و اجتماعی را تاسیس حکومت می داند. در چارچوب فقه حکومتی، بین فرد و حاکمیت یک رابطه تعاملی در چگونگی اجرای شریعت برقرار می باشد. یعنی یکی از اجزای فقه حکومتی، تبیین رابطه حکومت با مردم در شاخه های مختلف حقوق و تکالیف حکمرانان با مردم و بالعکس، نهادهای سیاسی مشروع اعمال قدرت، ارتباط مردم با یکدیگر در صحنه اجتماع، ارتباط امت اسلام با سایر امم و... است. می توان اینگونه بیان داشت که فقه شیعه به دلایل مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی بعد از نبی مکرم اسلام ﷺ در عرصه فقه محدود به دو باب عبادات، معاملات (عقود و ایقاعات) شد و به اصلاح حقوقدانان حقوق خصوصی اسلامی منظم و تبویب شد اما به دلایل مختلف حقوق عمومی مصطلح مهجور ماند.^۱

۱. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، ج ۱، ص ۷، (تهران) ۱۳۸۰-۱۳۸۱ ش.

این مساله که در سده اخیر فقه با موضوعیت حکومت اسلامی و سیاست دینی چگونه با موضوعات روز مبتلا به اجتماعی برخورد کرده است و در مساله فقه و جامعه و حکومت چه تطورات ایجاد شده است و چرا فقه اسلامی با تمام قوت های که برای استنباط مباحث اجتماعی و سیاسی داشت، ورود لازم و کافی از خود به جای نگذاشت و اینکه چگونه این رویکرد در سده اخیر، شکوفا شد بحث پر دامنه است که می توان ابعاد مختلف آن را به بررسی نشست و از زاویه جامعه شناسی علم و جامعه شناسی معرفت به تبیین و توضیح آن پرداخت.

فقه شیعه بدون شک دارای منابع گسترده و عمق زیادی است که می تواند راهگشای انسان در عصر جدید باشد اما باید با بررسی جامعه شناختی این دانش، دستاوردهایش در بازه های زمانی بررسی شود و تحولات این دانش رصد و عوامل و شرایطی که به این تطورات کمک کرده است، بررسی شود.

توضیح اینکه فقه شیعه در دوره معاصر نه تنها همواره به تحولات سیاسی توجه کرده، بلکه بخشی از این تحولات را پوشش داده است که عملکرد فقه حکومتی شیعه را در تحولات معاصر در سه مقطع می توان دنبال کرد:

مقطع نخست، مربوط به قبل از مشروطه است. فقه شیعه در این مقطع، استبداد سیاسی حاکم را فاقد مشروعیت ذاتی و رفتاری می دانست، و شیوه تعامل مردم با آن را با عناوین و ابواب فقهی همچون ولایت ولات جور تبیین می کرد. ویژگی دیگر فقه شیعه در این مقطع، جهت گیری ضد استعماری آن است.

مقطع دوم، مربوط به دوران مشروطه است، در این مقطع به تناسب فرصت های اجتماعی نوین، حرکت سیاسی دینی جامعه، که تا قبل از آن به صورت نوعی مقاومت منفی در قبال قدرت سیاسی حاکم دنبال می شد، به صورت رقابت سیاسی فعال در آمد. در این رقابت، هدف این بود که اگر نمی توان قدرت شاهنشاهی ذاتاً غیرمشروع را کنار زد، لاقلاً رفتار آن را از طریق مجلس بر مبنای عدالت دینی به گونه ای قاعده مند کنترل کرد. مهم ترین رساله ای که در این زمینه در دوران مشروطه رقم خورد، رساله تنبیه الامه و تنزیه المله، اثر مرحوم میرزای نائینی است.

مقطع سوم، از دهه ۱۳۴۰ آغاز می شود. در این مقطع، فقه شیعه، صورت شرعی قدرت در عصر غیبت را، که از دیرباز در ابواب مختلف فقهی حضور خود را نشان می داد، به گونه ای مستقل به صورت آرمان اجتماعی تحقق یافتنی مطرح می کرد. حکومت اسلامی بر مدار ولایت فقیه، صورت

پردازی سیاستی قدسی است که مشروعیت خود را در مسیر اراده تشریحی خداوند و از طریق مشروعیت ولایت و راهبری قطب عالم امکان، حضرت بقیه الله حجه بن الحسن العسکری (عج) تأمین می‌کند. ویژگی ولایت فقیه، فقط عملکرد قاعده‌مند آن بر مدار عدالت و آگاهی نیست، بلکه مشروعیت ذاتی آن است.

این مقطع با رهبری امام خمینی و قیام پانزده خرداد از افق مرجعیت شیعه آغاز شد و البته طبیعی است که رویکردهای مختلف نیز متولد شود اما شکی نیست که هژمونی تفکر فقه سیاسی حکومتی شیعه در قرن اخیر با نظریه ولایت مطلقه فقیه است. در این مقطع ما تلاش می‌کنیم تطورات فقه حکومتی را از دهه چهل شمسی تا زمان امروز بررسی کنیم. به عبارت دیگر مفهوم مورد توجه ما در این تحقیق از انقلاب اسلامی، انقلابی است که در سال ۱۳۵۷ به رهبری امام خمینی رحمته الله علیه با اصول و شعائر اسلامی در موقعیت جغرافیایی ایران به پیروزی و هم‌اکنون پابرجاست.

ذکر این نکته لازم است که در کنار مطالعه ادوار فقه که مطالعه ای درون دینی است، ضروری است که دلایل برون دینی رشد فقه حکومتی در سده اخیر (در این سه مقطع مختلف) نیز به همین موازات بررسی شود و همچنین موانع گسترش فقه حکومتی همچون موانع فکری و معرفتی، تاریخی و... بررسی و تدقیق شود. البته باید توجه داشت که مطالعه جامعه شناختی تحولات فقه حکومتی نباید صرفاً به بررسی مسائل اجتماعی منحصر شود بلکه باید نگاهی جامع داشته باشیم تا فقه عرفی را نتیجه ندهد.

اینکه فقه حکومتی چه تعریفی دارد؟ در دوره های مختلف چه روندی را طی کرده است و در سده اخیر چه تطوراتی داشته است؟ اینکه فقه حکومتی دارای چه عرصه هایی است؟ اینکه چرا بعد از سی و اندی سال بعد از انقلاب اسلامی و با وجود نیاز مبرم به فقه حکومتی، هنوز تلاش های درخور در این بحث مشاهده نمی شود؟ همه سوالاتی است که می تواند وضعیت فقه حکومتی را در جامعه ما روشن سازد.

اهمیت و ضرورت تحقیق

یکی از حوزه های نظری مغفول در مطالعات اجتماعی دین و جامعه شناسی علم در ایران "جامعه شناسی فقه حکومتی" است. از این حیث و با توجه به اهمیت نظری و راهبردی این حوزه، پرداختن به صورت بندی های فقه شیعی از چشم انداز جامعه شناسی علم سودمند خواهد بود.

جامع‌نگری و توجه به ابعاد اجتماعی و فرهنگی و سیاسی موضوعات علمی به خصوص در دانش فقه که ارتباط تنگاتنگی با مسائل فردی و اجتماعی دارد و ضرورت بسط نگاهی جامعه‌شناختی به آموزه‌های دینی، بار دیگر ضرورت انجام این پژوهش را تاکید می‌کند. جامعه‌شناسی فقه حکومتی می‌تواند نشان دهد که فقه تا چه اندازه در تعیین‌های اجتماعی کارگشا بوده، فقیهان تا چه اندازه به بعد اجتماعی زندگی مقلدین توجه داشته‌اند و جامعه چقدر توانسته است از مدل‌های فقهی در تمشیت امور خود بهره‌بردارد.

اهمیت این پایان‌نامه فهمی دقیق از جامعه‌شناسی فقه حکومتی است و می‌تواند مسیر گذشته و تلاش فقیهان ماضی را به وضوح تصویر کند و راه نرفته را برای جویندگان دانش بیش از پیش هموار سازد.

اهداف تحقیق

فقه حکومتی آنگاه که مورد بررسی جامعه‌شناختی قرار گیرد و از منظری بیرونی مورد بررسی قرار گیرد، می‌توان به صورت دقیق دلایل تطورش نسبت به وضعیت سابق و یا موانع نسبت به وضع ایده‌آل را شناخته و محک زد.

این پژوهش در صدد شناخت تطورات فقه حکومتی در سه مقطع تاریخی از مشروطه تا انقلاب اسلامی و فهم جامعه‌شناختی عوامل و موانع برون‌نهادی و برون‌نهادی فقه حکومتی است. "شناخت دقیق روند تکاملی و رو به رشد دانش فقه حکومتی"، "فهم تطورات و چگونگی تکون و تحول آن در روند تاریخی معاصر"، "فهم موانع و دشواری‌هایی که بر سر راه تکامل این دانش وجود دارد"، "شناخت مراحل تکامل، افراد اثرگذار و بسترهای معد تحول فقه حکومتی"، "شناسایی شرایط فعلی دانش فقه حکومتی از حیث معرفت اجتماعی" از دیگر اهداف این پایان‌نامه است.

پیشینه تحقیق

در مورد تطورات فقه در عرصه سیاست و حکومت، تاکنون جزئی‌نگارهای متعددی در قالب مقاله، مصاحبه و گفت‌وگوهای علمی منتشر شده است اما به عنوان یک تحقیق مستقل این تحولات

رصد دقیق جامعه شناختی نشده است و جمع بندی و تفحص کاملی صورت نگرفته است. این به دلیل آنست که شاخه جامعه شناسی علم و معرفت تا به حال در مجامع علمی ایران در حد بیان و بررسی نظریات بوده است و کمتر بر یک حوزه دانش خاص متمرکز شده است. این در حالی است که "فقه حکومتی" به عنوان موضوع بحث ما نیز نسبت به سایر نگرش های موجود در فقه در طول تاریخ کمتر مورد توجه بوده است.^۱

پرسش های تحقیق

پرسش اصلی

تطورات فقه حکومتی از مشروطه تا انقلاب اسلامی از منظر جامعه شناسی چگونه است؟

پرسش های فرعی

۱- پیشینه کلی فقه حکومتی در اندیشه فقهی شیعه در دوران گذشته چیست؟

۲- فقه حکومتی در دوران معاصر چه تطوراتی داشته و چه عواملی در آن نقش داشته است؟

۳- چه عوامل درونی و بیرونی مانع تطور فقه حکومتی شده و چرا علیرغم نیاز جامعه اسلامی به

آن و غنی محتوایی و پشتوانه ها و مبانی اساسی، هنوز پاسخگویی حداکثری به مسائل را ندارد؟

روش پژوهش

روش تحقیق توصیفی، تبیینی است که تلاش می کند با نگاهی بیرونی، عوامل درون نهادی و برون نهادی تطوراتی که بر اساس مبانی درون دینی دانش فقه انجام شده است را در بازه زمانی مشروطه تا انقلاب اسلامی بررسی کند.

روش گردآوری اطلاعات و داده ها

داده های این پایان نامه به دو صورت کتابخانه ای و انجام مصاحبه های تخصصی کسب شده است. به این صورت که با مراجعه به منابع مهم و همچنین مشروح مصاحبه ها به توصیف و ارائه

۱. البته برخی تحقیقات در این حوزه به تالیف درآمده است که می توان از کتاب "از شاهد قدسی تا شاهد بازاری" نوشته سعید حجاریان، تحول گفتمان سیاسی شیعه در ایران به قلم جمیله کدیور، نام برد که از لحاظ مبنایی قابل نقد است.